

Tore Strömberg

Problemet rättsvillfarelse i straffrätten

E-boken är publicerad av Juridiska fakulteten vid Lunds universitet 2025

eISBN: 9789198892086

ISBN: 9789144357515 (originalutgåva i tryck)

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.293>

Denna text är licensierad under CC BY-NC 4.0, Erkännande.

(Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>).

Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men ej användas i kommersiella syften. Verkets upphovsperson måste anges.

Tore Strömberg

Problemet rättsvillfarelse i straffrätten

Mångfaldigande av innehållet i denna bok, helt eller delvis, är enligt lagen om upphovsrätt av den 30.12.1960 förbjudet utan medgivande av Studentlitteratur ab. Förbudet gäller varje form av mångfaldigande genom tryckning, kopiering, bandinspelning etc.

ISBN 91-44-35751-6

© Tore Strömberg och Studentlitteratur 1992

Printed in Sweden

Studentlitteratur, Lund

Tryckning: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 | 1996 95 94 93 92

Innehållsförteckning

Förord 5

- 1 "Ignorantia iuris nocet" 7
- 2 Brottets objektiva och subjektiva sidor 9
- 3 Det subjektiva rekvisitet i förhållande till en brottseffekt 10
- 4 Det subjektiva rekvisitet i förhållande till gärningsomständigheter 12
- 5 Begreppet faktisk villfarelse (villfarelse om faktum) 14
- 6 Tillräknande med avseende å rättsregel 17
- 7 Straffrättens grundläggande begreppssystem 20
- 8 På vilka olika sätt kan brist på "rättskänedom" tillgodoräknas en gärningsman? 23
- 9 Vad förstås med rättsvillfarelse och rättsovisshet? 26
- 10 Misstag beträffande rena fakta 29
- 11 Misstag beträffande faktas rättsliga kvalitet 30
- 12 Misstag beträffande rättsregler 32
- 13 Skäl för och emot hänsynstagande till rättsvillfarelse eller rättsovisshet 34
- 14 Betydelsen av rättsvillfarelse för åklagare och polismän 39
- 15 Problemet i tidsperspektiv 40

Förord

Denna kortfattade framställning av problemet rättsvillfarelse i straffrätten har tillkommit i pedagogiskt syfte. Den är tänkt att vara ett komplement till den obligatoriska läskursen i straffrätt för juris kandidatexamen. Rättsfall har anförts endast som valda exempel. Litteraturanvisningar har ansetts ligga utanför framställningens syfte. Den som önskar sådana hänvisas i första hand till Hans Thornstedt, Om rättsvillfarelse, Stockholm 1956, som är det viktigaste arbetet i ämnet på svenska. Andra källor på svenska kan uppsökas hos Regner, Svensk juridisk litteratur, som har kommit ut i flera delar.

Initiativet till denna skrift har tagits av professor Hans Klette. För detta samt för goda uppslag till förbättringar tackar jag honom hjärtligt.

Lund i november 1991

Tore Strömberg

1 ”Ignorantia iuris nocet”

I rättskipningen kan det inte helt och hållet undvikas, att en part drabbas av en ekonomisk förlust eller någon annan nackdel, som han kunde ha förhindrat, om han inte hade varit okunnig om innehållet i någon viss rättsregel.

För avgörandet av ett civilmål är det enligt gällande rätt utan betydelse, om en part inte har känt till de rättsregler som kan bli aktuella i målet. I civilrätten tillämpas den gamla regeln ”Ignorantia iuris nocet”, vilken ordagrant översatt betyder ”Okunnighet om rätten skadar”. Denna princip anses vara en praktisk nödvändighet i civilrätten. Även i straffrätten tillmätes principen stor betydelse men inte riktigt lika stor. Strafflagstiftningen skulle ju bli föga effektiv, om det för en fällande dom i ett brottmål alltid skulle krävas, att den tilltalade bevisligen hade känt till att den gärning som åtalet avser var belagd med straff, när den begicks. Också i straffrätten tillämpas därför grundsatsen ”Ignorantia iuris nocet”, men det händer där i undantagsfall, att den frångås. Misstag om straffrättens innehåll i någon del av betydelse för en handlingstraffbarhet leder stundom till att den som har misstagit sig slipper undan antingen helt eller lindrigare än han skulle gjort vid kännedom om handlingens straffbarhet. Emellertid har det rätt och råder alltjämt mycken osäkerhet om när och hur rättsvillfarelse i straffrätten skall få denna betydelse. I svensk rätt har ett fåtal relativt fasta principer utbildat sig i rättspraxis, men läget är ännu i stor omfattning oklart.

För doktrin och rättspraxis har redan själva problemställningen vållat svårigheter. Den första förutsättningen för att man skall kunna finna klara riktlinjer för behandlingen av rättsvillfarelse i straffrätten är därför *en analys av själva problemet* och ett klagörande av de fak-

torer som är av betydelse för dess lösning. Längre syftar inte framställningen i det följande.

Innan man kan få en helt riktig uppfattning om behandlingen av straffrättslig rättsvillfarelse i doktrin och domspraxis, måste man göra reda för sig vilka olika slags misstag som har sammanfattats i begreppet rättsvillfarelse. Det finns nämligen flera olika slag av juridiska misstag, och i diskussionen om rättsvillfarelse har även frågor om betydelsen av moraliska värderingar dragits in. Om man de lege ferenda föreslår vissa sätt att taga hänsyn till "rättsvillfarelse", bör man likaså tala om vilka slags företeelser man innefattar i detta begrepp. Emellertid tages frågan om definitionen av begreppet rättsvillfarelse lämpligen upp i ett senare sammanhang.

Behandlingen av rättsvillfarelse bör ses mot bakgrunden av de allmänna lärorna om brottsrekvisiten, särskilt *de subjektiva brottsrekvisiten*, och därför skall några huvuddrag i dessa läror först bringas i erinran.

2 Brottets objektiva och subjektiva sidor

En grundläggande princip i straffrätten i en rättsstat är, att ingen får dömas till straff endast för vad han har tänkt. Principen uttryckes i den latinska sentensen "Cogitationis poenam nemo patitur", ingen lider straff endast för tanken. Ett annat likabetydande uttryck är, att tankar är tullfria ("Gedanken sind zollfrei"). Man skall alltså kort sagt ha gjort något för att kunna straffas. Däri ligger något mer än att någon genom sina kroppsrörelser har blivit orsak till en skada eller fara. Handlandet i yttre bemärkelse skall ha orsakats av någonting i den handlandes psyke. Därför säger man, att ett brott måste ha ej blott en yttre utan också en inre sida, med andra ord en objektiv och en subjektiv sida. En fullständig brottsbeskrivning i lagen skall alltså ha ett objektivt och ett subjektivt rekvisit.

I läroböcker i straffrätt behandlas det objektiva brottsrekvisitet alltid före det subjektiva. För rättsvillfarelsens problem i straffrätten är dock det objektiva rekvisitet av mindre intresse än det subjektiva. I det följande kommer därför tyngdpunkten att läggas på läran om det subjektiva brottsrekvisitet.

Det subjektiva rekvisitet, som också kallas krav på *tillräknande* eller *imputation* (till skillnad från den tidigare svenska straffrättens begrepp tillräknelighet eller imputabilitet), kan växla mycket till sin beskaffenhet och indelas därför i grader.

I den inre sidan av en handling i egentlig mening, den psykiska, ingår alltid dels en *viljeinriktning* dels ett komplex av *föreställningar*. Viljan är inriktad på ett yttre resultat. Detta kan vara en effekt, som kännetecknar ett brott av ett visst slag, t.ex. en människas död, en kroppsskada, en materiell skada. En sådan effekt kan kallas *brotts-effekt*.

3 Det subjektiva rekvisitet i förhållande till en brottseffekt

Om en gärningsmans vilja är inriktad på en brottseffekt, säges han ha ett *direkt uppsåt* att förverkliga effekten. Han handlar med avsikt att, med syfte att framkalla effekten. I lagtext betecknas direkt uppsåt ofta med orden för att. Brottseffekten behöver inte vara det yttersta målet för handlingen. Den kan också vara ett medel, ett genomgångsled, för att uppnå detta mål.

En gärningsman kan handla med ett annat mål, brottsligt eller icke brottsligt, för ögonen än en viss brottseffekt och därvid föreställa sig den icke åsyftade brottseffekten såsom oundvikligt förbunden med det ställda målets förverkligande utan att vara något medel för detta. I förhållande till brottseffekten säges han då ha ett *indirekt uppsåt*.

Om gärningsmannen i stället utan att åsyfta brottseffekten föreställer sig denna inte som ett nödvändigt utan som ett blott möjligt och alltså osäkert resultat av hans handlande, handlar han med medveten oaktsamhet i förhållande till effekten. Dock fordras härför, att risken för effektens inträde inte är en sådan förhållandevis liten risk som tages med öppna ögon i handel ochandel även av normalt försiktiga människor. Om han skulle ha handlat på samma sätt även om effekten för honom hade framstått såsom oundviklig (= indirekt uppsåt), betraktas oaktsamheten dock som en form av uppsåt, kallad *eventuellt uppsåt*. Man gör alltså ett s.k. hypotetiskt prov och frågar sig, med den kännedom man har skaffat sig om gärningsmannens personliga egenskaper, hur denne skulle ha handlat i en något avvikande, tänkt situation. Egentligen är eventuellt uppsåt alltså inte något verkligt utan endast ett tänkt uppsåt, som hellre borde kallas hypotetiskt uppsåt. Förekommande svårigheter att bevisa ett verkligt uppsåt torde ligga bakom denna egendomliga uppsåtskonstruktion.

Om det hypotetiska provet utfaller negativt, bedömes handlandet naturligtvis som *medvetet oaktsamt* i förhållande till brottseffekten.

Om gärningsmannen handlar utan medvetande om risken för brottseffekten men en i viss mening normal människa skulle ha räknat med risken och därför skulle ha avhållit sig från handlingen, har gärningsmannen handlat *omedvetet oaktsamt*.

Om inte ens "normalmänniskan" i samma situation skulle ha räknat med risken och därför skulle ha handlat på samma sätt, är brottseffekten, om den förverkligas, "ren olyckshändelse" eller "casus".

4 Det subjektiva rekvisitet i förhållande till gärningsomständigheter

Till den objektiva sidan av ett brott hör alltid, vare sig brottet är beskrivet såsom ett orsakande av en viss effekt eller på något annat sätt, vissa i nuet eller det förflutna föreliggande omständigheter. De kan kallas *gärningsomständigheter*. De har också kallats fasta eller vilande rekvisitmoment. De kan sammanfattas i termen (den erforderliga) handlingssituationen. Även i gärningsmannens psykiska förhållande till gärningsomständigheter skiljer man mellan olika grader av tillräknande och alltså mellan olika slag av subjektivt rekvisit. Skillnaderna mellan dem visas bäst med ett exempel.

Till brottet sexuellt umgänge med barn (brottsbalken 6:6) hör, att barnet är under femton år. Enligt huvudregeln i brottsbalken 1:2 förutsättes, att gärningen begås " uppsåtligt", och därmed menas, att även barnets minderårighet skall omfattas av gärningsmannens uppsåt. Det kan förefalla konstlat att tala om uppsåt i förhållande till en gärningsomständighet, men sådan är den brukliga terminologin. Barnets minderårighet kan inte vara något mål för gärningsmannens handlande och inte heller någon effekt av detta. Den finns eller finns inte oberoende av vad gärningsmannen gör. Ett uppsåt beträffande barnets minderårighet kan därför inte vara något direkt uppsåt och inte heller något indirekt. I sin högsta grad är uppsåtet här detsamma som vetskap, kännedom, insikt. För att skilja detta slags uppsåt från eventuellt uppsåt kan man kalla det *faktiskt uppsåt*, eftersom ett eventuellt uppsåt inte är faktiskt utan endast hypotetiskt.

Om gärningsmannen saknar vetskap om barnets ålder men räknar med minderårighet som en möjlighet, handlar han med avseende på barnets ålder i princip medvetet oaktsamt. Hans förehavande är självfallet enligt sakens natur i övrigt uppsåtligt. Beroende på hur han skulle ha betett sig vid vetskap om barnets minderårighet blir

hans handling i denna del att bedöma antingen som en handling i *eventuellt uppsåt* eller som en handling i *medveten oaktsamhet*.

Om gärningsmannen känner sig förvissad om att barnet har fyllt femton år, kan gärningen bli att bedöma på olika sätt. Om en "normalmänniska" skulle ha förstått, att barnet kunde vara under femton år, handlar gärningsmannen i *omedveten oaktsamhet*. I motsatt fall (barnet ser kanske ut att vara betydligt äldre än femton år o.s.v.) föreligger ingen oaktsamhet, och handlingen blir att jämföra med ett kasuellt handlande i förhållande till en brottseffekt.

Vid såväl medveten som omedveten oaktsamhet beträffande barnets ålder kan det bli fråga om straffansvar för gärningsmannen enligt brottsbalken 6:11.

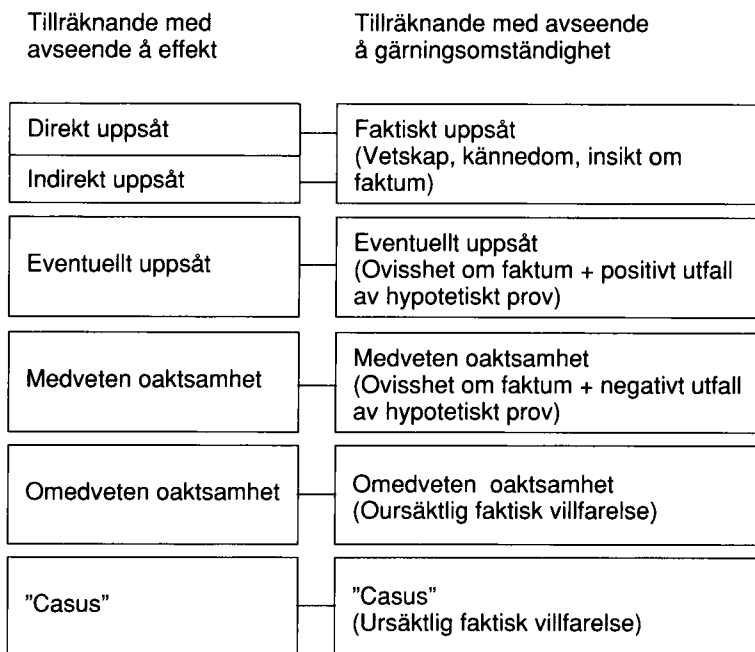
5 Begreppet faktisk villfarelse (villfarelse om faktum)

För de fall då en gärningsman handlar i omedvetenhet om en relevant gärningsomständighet, vare sig oaktsamt eller inte, möter man ofta i litteraturen en annan terminologi. Det heter ofta, att gärningsmannen handlar i *faktisk villfarelse*. Med denna term utmärkes, att villfarelsen inte är en rättsvillfarelse. Egentligen borde det ha hetat villfarelse om faktum (på latin heter det *error facti*). Synonymt med villfarelse kan man säga misstag. Faktisk villfarelse betyder alltså, att gärningsmannen har misstagit sig beträffande existensen av ett relevant faktum, en gärningsomständighet, i nyssnämnda exempel barnets minderårighet.

Om en s.k. faktisk villfarelse har sin grund i oaktsamhet, säges den vara *oursäktlig*. I annat fall säges den vara *ursäktlig* och är då att jämställa med "casus".

Förhållandet mellan de skilda imputationsgraderna beträffande brottseffekt å ena sidan och gärningsomständighet å andra sidan åskådliggöres med nedanstående schema.

Av dessa två scheman framgår det, att termerna ursäktlig och ursäktlig faktisk villfarelse är överflödiga, emedan de kan ersättas av termerna omedveten oaktsamhet och "casus". Likväl lever de envist kvar i straffrättsläran. Till detta finns det två förklaringar. Den ena förklaringen har sin grund i ett äldre betraktelsesätt. Ett brott ansågs vara ett utslag av en ond vilja, en dolus malus. Om man vid betraktande av en gärning, som uppfyllde de objektiva rekvisiten för ett brott, fann, att gärningsmannen hade handlat i villfarelse om en relevant gärningsomständighet, försvann intrycket av ond vilja hos gärningsmannen. Villfarelsen, error facti, "uteslöt" den onda viljan, dolus. Tänkesättet har satt spår i det ännu aktuella talesättet att faktisk villfarelse "utesluter uppsåt" och därmed åstadkommer, att gärningsmannen inte har begått något uppsåtligt brott. Detta talesätt är förrädiskt och bör undvikas. Faktisk villfarelse är bara ett annat sätt att uttrycka frånvaro av såväl uppsåt som medveten oaktsamhet beträffande en viss gärningsomständighet. Faktisk villfarelse beträff-

fande faktum x, t.ex. en persons ålder, är alltså detsamma som frånvaro av såväl uppsåt som medveten oaktsamhet beträffande samma faktum x. Om en faktisk villfarelse bedömes som ursäktlig, är den dessutom liktydig med frånvaro även av omedveten oaktsamhet beträffande samma faktum. Den andra förklaringen till det seglivade i termen faktisk villfarelse torde vara att detta slags misstag brukar ställas i motsats till rättsvillfarelse (error iuris), som också är en seglivad term och svårare att undvara än den förra.

6 Tillräknande med avseende å rättsregel

I schemat över olika grader av tillräknande med avseende å gärningsomständighet är tillräknandet uppdelat i fem grader inklusive graden noll, vid vilken omständigheten inte alls tillräknas gärningsmannen. Följaktligen bör man kunna göra samma gradindelning av tillräknandet med avseende å en rättsregel och dess tillämplighet på en viss handlingssituation. Se följande scheman, av vilka det första är en förkortad upprepning av det andra schemat på s. 15.

Tillräknande med avseende å gärningsomständighet	Tillräknande med avseende å rättsregel
Faktiskt uppsåt	Vetskap om rättsregel ("Rättskänedom")
Eventuellt uppsåt	Eventuellt uppsåt ("Rättsovisshet" + positivt utfall av hypotetiskt prov)
Medveten oaktsamhet	Medveten oaktsamhet ("Rättsovisshet" + negativt utfall av hypotetiskt prov)
Omedveten oaktsamhet (Oursäktlig faktisk villfarelse)	Omedveten oaktsamhet (Oursäktlig rättsvillfarelse)
"Causus" (Ursäktlig faktisk villfarelse)	"Causus" (Ursäktlig rättsvillfarelse)

Frågan om den mildrande betydelsen av brist på "rättskänedom" blir aktuell för domstolar, åklagare och polis endast när en för brott misstänkt åberopar rättsvillfarelse eller "rättsovisshet". Om ingen sådan invändning göres, utgår dessa myndigheter säkerligen från att den misstänkte har känt till så mycket om tillämplig lag eller rätts-sedvänja att anledning saknas att gå in på frågan om brist på "rätts-känedom". När en invändning om en sådan brist göres, påstår sig den tilltalade vanligtvis ha befunnit sig i ren rättsvillfarelse och ej endast i rättsovisshet. Vid en rangordning av olika grader av sådan brist efter deras betydelse som mildrande faktor synes det därför vara naturligt att börja med den lägsta imputationsgraden, som ju också är den högsta graden av brist på "rättskänedom". Man börjar således nedifrån i schemat, d.v.s. med ursäktlig rättsvillfarelse.

Först ett par kompletterande anmärkningar. Skälen för att likställa eventuellt uppsåt med direkt och indirekt samt med faktiskt uppsåt beträffande respektive brottseffekt och gärningsomständighet talar i konsekvensens namn för att även eventuellt uppsåt med avseende å rättsregel bör likställas med faktiskt uppsåt (vetskap om en gärnings-omständighet). Vidare förefaller det befogat att som *ett kvalificerat fall av rättsovisshet*, gränsande till eventuellt uppsåt, betrakta det fall att gärningsmannen avsiktligt har underlåtit att, när så har kunnat ske utan alltför stor ansträngning, göra sig underrättad om gällande lag beträffande gärningens brottslighet (jfr beträffande subjektiv täckning av gärningsomständighet rättsfallet NJA 1941 s. 466, där en man dömdes till straff för uppsåtlig otukt med en minderårig flicka, emedan han avsiktligt hade underlåtit att skaffa sig visshet om flickans ålder; genom ny lagstiftning förlorade rättsfallet sin betydelse som prejudikat, se brottsbalken 6:11).

Enligt det sagda kan man skilja mellan fyra olika fall, i vilka det kan bli fråga om att mer eller mindre tillgodoräkna en för brott misstänkt, att han har handlat utan kännedom om gärningens brottslighet. Av dessa fyra fall innebär endast de två första rättsvillfarelse, d.v.s. ett klart misstag i fråga om gärningens brottslighet. Fallen kan i kort-het betecknas sålunda:

- A. Ursäktlig rättsvillfarelse.
- B. Oursäktlig rättsvillfarelse (omedveten oaktsamhet).
- C. Enkel rättsovisshet (enkel medveten oaktsamhet).
- D. Kvalificerad rättsovisshet (kvalificerad medveten oaktsamhet, som inte är att hänföra till eventuellt uppsåt).

Man kan nu fråga sig, på vilka sätt det i de fyra särskilda fallen är principiellt möjligt att tillgodoräkna en gärningsman hans brist på kännedom om gärningens brottslighet.

Innan man går in på denna fråga, kan det vara nyttigt att erinra sig hur *straffrättens grundläggande begreppssystem* är uppbyggt. Framställningen avser nuvarande svensk straffrätt.

7 Straffrättens grundläggande begreppssystem

Det centrala begreppet i straffrätten är begreppet *brott* och inte, såsom i äldre straffrätt, begreppet straff. Av begreppet brott har härletts begreppen brottslig och brottslighet.

För att ett visst beteende skall vara ett brott skall två förutsättningar vara uppfyllda (bortsett från den begränsade möjligheten att tillämpa straffbud analogiskt). Den första förutsättningen är, att beteendet motsvarar alla av lagen uppställda brottsrekvisit, objektiva och subjektiva, i något straffbud jämte tillhörande allmänna bestämmelser. Den andra förutsättningen är, att det inte föreligger någon objektiv eller subjektiv omständighet som enligt lag eller rättspraxis *utesluter brottslighet* hos beteendet (se bl.a. brottsbalken 24 kap.).

Att ett beteende utgör ett brott betyder som huvudregel, att gärningsmannen kan dömas till straff eller annan brottspåföljd eller, med andra ord, att beteendet är straffbart. Det ges flera undantag från denna huvudregel. Det finns nämligen flera slags omständigheter som *utesluter straffbarhet* för ett brott. En sådan omständighet är, att gärningsmannen vid brottets begående var under femton år (brottsbalken 1:6). En annan sådan omständighet är, att brottet dels har begåtts utom riket och dels inte har sådan anknytning till Sverige att det ändå är straffbart enligt svensk lag (brottsbalken 2 kap.). Ännu en omständighet som utesluter straffbarhet för ett brott kan vara förloppet av en viss längre tid enligt bestämmelserna om åtalspreskription (brottsbalken 35 kap.).

Nedanstående skiss illustrerar förhållandena mellan de tre begreppen *brottsrekvisit*, *brottslighet* och *straffbarhet*.

Ej alla rekvisit för något brott uppfyllda

Ej brottslighet

Ej brottslighet

Brottslighet men ej straffbarhet

Alla rekvisit för något brott uppfyllda

Brottslighet och straffbarhet

= förutsättningar för ådömande av straff eller annan brottspåföljd (brottsbalken 1:3), eller för påföljdseftergift (brottsbalken 29:6)

I skissen har hänsyn ej tagits till möjligheten av förverkande av egendom (konfiskation) eller annan särskild rättsverkan av brott (brottsbalken 1:8).

Såsom förut har sagts kan omständigheter som utesluter brottslighet vara antingen objektiva eller subjektiva. Till de objektiva hör särskilt nödvärnssituation och annan nödsituation samt relevant samtycke av en intressebärare. En vanlig benämning på dessa var förut objektiva straffrihetsgrunder. Kravet på subjektiv täckning av gärningens yttre sida medför, att även ett felaktigt antagande av en objektiv omständighet som utesluter brottslighet, t.ex. en nödvärnssituation, kan vara en grund för uteslutande av brottslighet, vad man förut kallade en subjektiv straffrihetsgrund. I ett sådant fall behöver dock inte all brottslighet vara utesluten. I det felaktiga antagandet kan nämligen ligga en oaktsamhet. Exempel: En person tror sig utan rimlig anledning vara hotad av en annan person och tillfogar därför uppsåtligen den presumtive angriparen en kroppsskada, som ej är ringa. Här föreligger en gärningstyp som är delvis oaktsam och delvis uppsåtlig. Jämfört med normalfallet av vållande till kroppsskada (brottsbalken 3:8) är oaktsamheten så att säga flyttad från effekten till gärningssamständigheterna. En sådan gärning anses likvärdig med van-

ligt vållande till kroppsskada. I straffrättsläran råder nämligen allmän enighet om att ett oaktsamt oriktigt antagande av en omständighet som utesluter brottslighet gör en gärning till ett oaktsamhetsbrott, såvida det finns en användbar straffbestämmelse för ett sådant brott.

De objektiva omständigheter som utesluter brottslighet har alltså paralleller i motsvarande subjektiva omständigheter, vilka dock i vissa fall inte utesluter brottslighet överhuvud utan medför, att en gärning blir ett oaktsamhetsbrott i stället för ett uppsåtligt brott.

Ytterligare finns det självständiga subjektiva omständigheter som utesluter brottslighet. Hit hör vissa fall av s.k. subjektiv intressekollision. Därmed avses, att en gärningsman har råkat in i ett svåruthärdligt tvångsläge, som han inte kan komma ur utan att begå ett ”brott”. Några sådana fall är reglerade i brottsbalken 15:4. Om någon under laga ed eller förhör under sanningsförsäkran i rättegång har lämnat osann uppgift eller förtigit sanningen angående sådant varom han har ägt vägra att yttra sig och omständigheterna innebär skälig ursäkt för honom, går han fri från ansvar för mened respektive osann partsut-saga.

8 På vilka olika sätt kan brist på ”rättskänedom” tillgodoräknas en gärningsman?

Efter den kortfattade beskrivningen av straffrättens grundläggande begreppssystem kan vi återgå till den förut ställda frågan, på vilka sätt det i de fyra särskilda fallen A–D är möjligt att tillgodoräkna en gärningsman en brist på kännedom om gärningens brottslighet.

Frågan kan aktualiseras på olika stadier i den straffrättsliga bedömningen av ett åtal (jfr schemat på s. 21). Om man bortser från bevisfrågor, preskriptionsfrågor och en rad andra speciella frågor, kan prövningen av ett åtal principiellt delas upp i tre stadier, vilka i praktiken inte alltid behöver förekomma i samma tidsföljd.

- 1) Under det första stadiet undersökes, huruvida gärningen motsvarar samtliga rekvisit för något brott. Om svaret blir nekande, ogillas åtalet. Om det blir jakande, övergår prövningen i det andra stadiet.
- 2) Under det andra stadiet undersökes, huruvida det föreligger någon objektiv eller subjektiv omständighet som utesluter brottslighet. Vid jakande svar ogillas åtalet. Vid nekande svar övergår prövningen i det tredje stadiet.
- 3) Under det tredje stadiet överväges, vilket slags ”påföljd”, utom sakerförklaring för ett eller flera bestämda brott, den tilltalade skall få enligt principerna för användningen av det straffrättsliga reaktionssystemet.

I rättspraxis har det hänt, att betydelse har tillmätts rättsvillfarelse än under det första, än under det andra och än under det tredje bedömningsstadiet. Som exempel på det första fallet kan nämnas brotten falskdeklaration och vårdslös deklaration enligt 1943 års skattestrafflag. Där oriktigheten i en självdeklaration ansågs bero på misstag om

innehållet i någon beskattningsregel, ogillades åtal för falskdeklaration och ådömdes ansvar för vårdslös deklARATION endast om misstaget ansågs innebära grov oaktsamhet. Denna praxis följes alltjämt beträffande skattebrott (se NJA 1977 s. 225). Exempel på det andra fallet är en rad rättsfall, i vilka åtal för förseelser enligt specialstraffrättsliga författningar har ogillats på grund av en lättförklarlig rättsvillfarelse, varvid denna har behandlats som en subjektiv straffrihetsgrund, d.v.s. som en subjektiv omständighet vilken utesluter brottslighet, ehuru alla brottsrekvisit är uppfyllda. Slutligen har rättsvillfarelse naturligtvis i många fall spelat en viss roll vid straffmätning samt, mindre ofta, vid val av påföljd. I vilken omfattning och på vilka sätt detta har skett kan inte bedömas utan omfattande fältundersökningar.

Tillkomsten av institutet påföljdseftergift (numera i brottsbalken 29:6) har givit domstolarna en möjlighet att samtidigt markera otillåtligheten i ett åtalat förfarande och behandla den tilltalade relativt skonsamt. Flera äldre rättsfall om rättsvillfarelse har därigenom förlorat en del av sin betydelse. Det torde numera sällan bli fråga om att ogilla ett åtal på grund av rättsvillfarelse i andra fall än där den har ansetts utgöra en brist i det subjektiva brottsrekvisitet, m.a.o. på det första bedömningsstadiet (i NJA 1973 s. 306 ogillades dock ett åtal på det andra bedömningsstadiet). Däremot kan det tänkas, att domstolarna mindre sällan begagnar möjligheten till påföljdseftergift (i NJA 1985 s. 281 II eftergavs påföljd). Det är dock att märka, att påföljdseftergift förutsätter en sakerförklaring, en ”prickning”, som någon gång kan synas vara alltför hård för den tilltalade.

Även institutet straffnedsättning (numera i brottsbalken 29:3 st. 2) kan tänkas ha givit domstolarna en ny möjlighet att beakta brist på rättskännedom vid begående av ett brott. Nedsättningen består i att domstolen utdömer straff under det i straffbudet stadgade minimum, vare sig i samma straffart eller i en lindrigare.

En rättsvillfarelse eller annan brist på rättskännedom kan alltså, beroende på omständigheterna i det enskilda fallet, verka i mildrande riktning på flera olika sätt vid den straffrättsliga bedömningen av ett åtal. Alltefter omständigheterna kan någon av följande möjligheter tänkas komma till användning.

A. Under det första bedömningsstadiet

1. Det subjektiva rekvisitet för ett brott kan anses brista, så att åtalet ogillas.
2. Det subjektiva rekvisitet för ett uppsåtligt brott kan anses brista men inte för ett motsvarande oaktsamhetsbrott, så att gärningsmannen dömes för ett brott av det senare slaget.

B. Under det andra bedömningsstadiet

3. En ursäktlig rättsvillfarelse kan anses utgöra en subjektiv omständighet som utesluter brottslighet (en subjektiv straffrihetsgrund), så att åtalet ogillas.

C. Under det tredje bedömningsstadiet

4. Brist på rättskänedom kan medföra, att straff för gärningen utmätas inom en lägre straffskala, som är avsedd för fall där mildrande omständigheter föreligger.
5. Brist på rättskänedom kan, om åtalet avser ett gradindelade brott, leda till att gärningen hänföres under en lägre brottsgrad än eljest.
6. Brist på rättskänedom kan inverka vid straffmätning, så att lägre straff än eljest utmätas inom tillämplig straffskala.
7. Brist på rättskänedom kan bli ett av skälen för meddelande av villkorlig dom.
8. Brist på rättskänedom kan bli ett av skälen för straffnedsättning enligt brottsbalken 29:3 st. 2.
9. Brist på rättskänedom kan bli ett av skälen för meddelande av påföljdseftergift enligt brottsbalken 29:6.

En domstol kan naturligtvis inte vid rättsvillfarelse eller annan brist på rättskänedom hos den tilltalade välja fritt mellan alla dessa olika möjligheter till tillgodoräknande av bristen. Avgörande måste bli hur en avvägning av skäl för och skäl emot den ena eller andra möjligheten utfaller. Vid avvägningen måste tillbörlig hänsyn tagas till eventuella prejudikat eller uttalanden i lagförarbeten.

9 Vad förstås med rättsvillfarelse och rättsovisshet?

I början av denna framställning påpekades vikten av att bestämma, vad som skall närmare förstås med rättsvillfarelse, men denna uppgift lämnades tills vidare åsido för att frågan om behandlingen av rättsvillfarelse i straffrätten först skulle sättas in i sitt sammanhang med straffrättens allmänna begreppssystem. När detta nu har skett, blir nästa steg att utreda, vad som skall förstås med *kunskap om en straffrättslig norm* och därmed också vad som skall förstås med *brist på sådan kunskap*, d.v.s. *rättsvillfarelse* eller *rättsovisshet*.

Frågan om betydelsen av rättsvillfarelse eller rättsovisshet i ett brottmål hänför sig alltid till den konkreta, i stämningsansökningen beskrivna gärning som åtalet avser. För att rättsvillfarelse och rättsovisshet skall vara uteslutna behöver den tilltalade naturligtvis inte ha vetat mera än att just den åtalade gärningen är brottslig och alltså motsvarar någon brottsbeskrivning i ett straffbud. Hans kännedom eller okunnighet om andra gärningsvarianter som täckes av brottsbeskrivningen är utan intresse i målet.

En rättsregel, en generell rättsnorm, består av två led, som kan kallas rekvisit och rättsföljd. Det förra ledet kan alltid uttryckas med en eller flera villkorssatser (konditionalsatser, om-satser). Det senare ledet uttryckes med en huvudsats. I en modern strafflag innehåller huvudsatsen, rättsföljdssatsen, en strafflatitud, en ram inom vilken ett straff skall bestämmas till sitt mått, utmätas. Ofta innehåller den också en brottsbenämning. Den eller de satser som anger rekvisiten utgör en s.k. brottsbeskrivning. I ett enskilt straffstadgande är denna aldrig fullständig utan suppleras och preciseras av andra bestämmelser och sedvanerättsliga regler. Hit hör bland andra reglerna om innebörden av begreppen uppsåt och oaktsamhet, varom en del har sagts i det föregående. En brottsbeskrivning refererar vidare ofta till

andra delar av rättssystemet, t.ex. civilrättsliga eller skatterättsliga regler, och får då delvis sitt innehåll från dessa.

Ett misstag om innehållet i ett straffbud kan tänkas inskränka sig till rättsföljdsdelen. Någon tror t.ex., att checkbedrägeri är belagt med enbart dagsböter, ehuru fängelse ingår i straffskalan. Till den sortens misstag tages ingen hänsyn. Redan kännedom om att straff är utsatt för ett visst slags beteende bör ju vara ett tillräckligt motiv för att avhålla sig från detta. Ett straffbud implicerar ett kategoriskt förbud och är inte avsett att uppfattas som en uppgift på det pris som skall erläggas för en tillåtelse att begå ett brott. Hur många har för övrigt kännedom om alla detaljer i det straffrättsliga reaktionssystemet och hur detta kan eller skall användas? I teori och praxis anser man rättsvillfarelse vara utesluten redan vid vetskap om en gärnings straffbarhet in abstracto, d.v.s. med bortseende från vilket konkret straff som kan komma i fråga och med bortseende från omständigheter som kan eller skall leda till någon annan straffrättslig påföljd än straff eller till påföljdseftergift. I doktrinen har ett krav på att en gärningsman skall ha känt till den straffrättsliga normen stundom uttryckts så, att det är tillräckligt att ha känt till gärningens "rättsstridighet" i straffrättslig mening, d.v.s. dess brottslighet. Det som gärningen "strider" mot är egentligen inte straffbudet utan det förbud eller påbud som straffbudet sanktionerar, med andra ord den skrivna eller oskrivna rättsregel som är primär i förhållande till straffbudet. I brottsbalkens straffbud är denna primära regel blott undantagsvis utskrivna. Man finner t.ex. i brottsbalken inte något förbud mot att misshandla eller stjäla. Förbuden mot dessa handlingssätt följer omedelbart av straffbarheten. Ett fall där påbud nämnes i lagen är straffbudet om fyndförseelse i brottsbalken 10:8, vilket hänvisar till "vad i lag är föreskrivet om skyldighet att tillkännagiva hittegods" m.m. Utanför brottsbalken, i specialstraffrätten, är det mycket vanligt, att ett uttryckligt förbud eller påbud stadgas, varefter straff utsättes för den som bryter mot eller åsidosätter förbudet respektive påbudet. Kännedom om enbart de primära reglerna, förbuden och påbuden, är naturligtvis inte tillfyllest för att utesluta straffrättslig rättsvillfarelse. Här för fordras kännedom om att det konkreta beteendet är belagt med straff och inte blott med någon sanktion av annat slag. I regel kan

dock sådan kännedom utan vidare förutsättas, när vetskap om förbudets eller påbudets tillämplighet föreligger.

En brottsbeskrivning kan vara antingen i princip självständig, såsom beskrivningen av ett misshandelsbrott, eller osjälvständig, så att en eller flera andra rättsnormer, generella eller individuella, måste finnas för att beskrivningen skall kunna få någon motsvarighet i verkligheten. Ett stadgande om straff för olovlig införsel eller utförsel av varor blir ju tomt, "gegenstandslos", om det inte finns något förbud mot sådan införsel eller utförsel.

En brottsbeskrivning kan referera till andra delar av rättssystemet på olika sätt. Den kan referera till lagregler eller andra generella rättsnormer, till rättshandlingar eller andra s.k. rättsfakta eller till förvaltningsakter eller andra individuella rättsnormer. Av detta följer, att det finns olika slag av rättsliga misstag, som kan få betydelse i ett brottmål, utom misstag beträffande innehållet i brottsbeskrivningen i inskränkt bemärkelse. Ett misstag kan mer eller mindre likna eller närma sig ett misstag om ett rent faktum, en s.k. faktisk villfarelse. De olika slagen av misstag kan därför lämpligen ses mot bakgrunden av, kontrasteras mot, misstag om rena fakta.

10 Misstag beträffande rena fakta

Om en jägare får syn på en ejder men på grund av ogynnsam belysning tar denna för att vara en gräsand, trots att han är medveten om skillnaderna i utseende mellan de två fågelarterna, misstar han sig om förhållanden i den naturliga verkligheten. En förväxling av två till utseendet lika föremål är ett annat exempel på misstag om ett rent faktum: I bagageutrymmet i en järnvägsvagn står två likadana resväskor, och ägaren till den ena av dem tar oavsiktligt med sig fel väska, när han skall stiga av tåget. Ett rent faktum kan vara mer eller mindre sammansatt, beroende på arten av det begrepp som det motsvarar. Ett mycket sammansatt, komplext, faktum är en människas ålder, som ju kan få betydelse för en handlings brottslighet (se s. 12 f.). Åldern är ju inte någon enkel egenskap utan uttryck för förloppet av en astronomiskt bestämd tidsrymd, räknad från tidpunkten för människans födelse.

Den rättsliga betydelsen av misstag om rena fakta i brottmål hör helt och hållet till läran om de subjektiva brottsrekvisiten, såsom har framgått av det föregående.

11 Misstag beträffande faktas rättsliga kvalitet

Det finns villfarelser om rättsliga förhållanden, vilka i vanligt föreställningssätt står misstag om rena fakta nära eller rentav uppfattas som sådana. En okunnighet kan avse den relation i vilken ett faktum står till rättsordningen. En person i en båt kan tro sig vara på internationellt vatten, ehuru han befinner sig innanför territorialgränsen, vilkens sträckning på sjökortet han känner till. Han har kanske inte gjort någon noggrann observation utan bedömt avståndet på en höft. Han felbedömer en rättslig egenskap hos "rummet". En jägare kan taga fel på de exakta gränserna för det jaktområde där han har fått rätt att jaga. Han misstar sig då om den rättsliga kvaliteten hos en del av jordytan, dess egenskap att tillhöra en bestämd person. Om han i stället har klart för sig var gränsen går men råkar gå vilse i en skog och tror sig vara på ett annat ställe än där han är, tar han fel på ett rent faktiskt förhållande.

Förmögenhetsbrotten i brottsbalken förutsätter egendomsordningen, utan vilken de skulle vara tomma på innehåll. Brottet stöld förutsätter på sin objektiva sida en sak som tillhör någon annan än gärningsmannen. Om denna rättsliga omständighet föreligger vid ett tillgrepp men inte är täckt av gärningsmannens uppsåt, träffas tillgreppet inte på långt när av samma sociala ogillande som i motsatt fall. Av den allmänna regeln om krav på subjektiv täckning av gärningens objektiva sida anses följa, att ansvar för stöld är uteslutet, när gärningsmannen har trott sig taga sin egen sak (se NJA 1973 s. 590) eller en övergiven sak, en res derelicta, även om denna tro var oriktig. Ansvar för olovlig besittningsrubbing – egenmäktigt förfarande eller olaga självtäkt – torde i praxis ådömas utan hänsyn till vad gärningsmannen kan ha ansett om besittningsförhållandet (se NJA 1956 s. 533).

Även brottet tvegifte förutsätter på sin objektiva sida ett rättsligt förhållande. Egenskapen att vara gift med någon annan är inte ett rent faktum utan en rättslig kvalifikation, vilken grundar sig på rättsregler om uppkomst och upphörande av äktenskap. Ovetskap om det ännu bestående äktenskapet kommer tvegiften att te sig föga klandervärt. För brottet tvegifte fordras också, att rekvisitet "gift" omfattas av gärningsmannens uppsåt.

Ett misstag om ett faktums rättsliga kvalitet kan sägas vara en rättsvillfarelse i meningen av en villfarelse om en rätt i betydelsen en rättighet eller ett annat individuellt rättsförhållande. Misstaget kan få straffrättslig betydelse men är inte något misstag om "straffrättens" innehåll. Om misstaget ändå skall kallas för en rättsvillfarelse i straffrättslig mening är en terminologisk fråga och alltså en lämplighetsfråga. Hur denna fråga än besvaras måste man se en väsensskillnad mellan ett misstag om den rättsliga kvaliteten hos ett individuellt faktum och ett misstag om innehållet i en generell rättsnorm. Kunskap om ett faktums rättsliga kvalitet får man i allmänhet på andra vägar än genom att taga reda på "gällande rätt". Somliga rättsliga kvaliteter, t.ex. annans äganderätt, är oftast lika lätta att "konstatera" som nakna fakta. Frågan om den straffrättsliga betydelsen av misstag om rättslig kvalitet hos ett faktum får generellt sitt svar inom ramen för fastställande av det subjektiva brottsrekvisitet.

12 Misstag beträffande rättsregler

Någon gång kan ett misstag om ett faktums rättsliga kvalitet bero på en missuppfattning angående innehållet i en rättsregel. Så var förhållandet i ett äldre rättsfall (NJA 1907 s. 471), som rörde en fastighetsägares tillgrepp av äpplen innanför fastighetens gränser från grenar av ett träd, som stod på området för en grannfastighet. Åtal för snatteri ogillades, tydligen emedan den tilltalade inte ansågs ha haft det för ansvar erforderliga uppsåtet.

Ett tänkbart analogt fall är följande. En villaägare har låtit installera kylskåp, frysbox och tvättmaskin i sitt hus. Han säljer sedan fastigheten utan förbehåll, men före köparens tillträde av fastigheten för han bort de nämnda föremålen i tro att de inte ingår i köpet. Köparen är av motsatt uppfattning och har därvid stöd av jordabalkens regler om vad som är tillbehör till fastighet. I ett fall som detta torde det vara mest tilltalande att anse uppsåtsrekvisitet för olovligt förfogande brista genom säljarens tro att köparen saknar rätt till föremålen. Den civilrättsliga frågan om köparens rätt är en annan sak.

Såsom har framgått i det föregående, hänför sig en villfarelse av straffrättslig relevans, om den avser en rättsregel, till någon beståndsdel av en brottsbeskrivning i vidsträckt bemärkelse. Denna del behöver alltså inte stå i straffbudet utan kan finnas i ett lagbud till vilket straffbudet refererar. Okunnighet om någon del av skattelagstiftningen kan sålunda vara en villfarelse angående det reella innehållet i skattebrottslagen. Vid sådan okunnighet anses i rättspraxis, såsom förut har påpekats, kravet på uppsåt för skattebedrägeri inte vara uppfyllt. Detta utesluter inte, att rekvisitet för vårdslös skatteuppgift, d.v.s. grov oaktsamhet, kan befinnas vara uppfyllt, nämligen om okunnigheten beror på slarv. Att skattskyldigheten skall vara

täckt av uppsåt har sin grund i en skälighetsbedömning och är inte någon logisk nödvändighet. Detta bekräftas av att lösningen har blivit den motsatta vid brottet varusmuggling, i det att ovetskap om tullplikt eller annan avgiftsplikt vid varuinförsel inte har ansetts innebära, att gärningen inte sker "uppsåtligt" (se NJA 1985 s. 281 I och II). Ändock finns även här möjligheten att i andra hand döma till straff för motsvarande handling av grov oaktsamhet.

I ett straffbud kan ett brott, såsom förut har sagts, vara beskrivet som ett åsidosättande av ett generellt påbud eller förbud, som är meddelat i ett annat lagbud, och en rättsvillfarelse kan då bestå i misstag beträffande påbudet eller förbudet. Av denna typ är villfarelse angående innehållet i lokala trafikföreskrifter eller ordningsstadgor. Det förekommer också, att av myndighet meddelade individuella påbud eller förbud är straffbelagda i ett generellt straffbud. För giltigheten av påbudet eller förbudet förutsättes i sådana fall normalt delgivning med adressaten. En rättsvillfarelse kan ändå föreligga, antingen i form av ren underlåtenhet att taga del av åläggandets innehåll eller i form av en feltolkning av detta. Om utövning av en viss eljest straffbelagd verksamhet kan ske med tillstånd av myndighet, t.ex. ett visst slag av jakt, kan en missuppfattning av tillståndets innehåll bli en straffrättslig rättsvillfarelse.

13 Skäl för och emot hänsynstagande till rättsvillfarelse eller rättsovisshet

I det föregående har redogjorts för en rad olika sätt på vilka hänsynstagande till en påstådd rättsvillfarelse eller rättsovisshet i ett brottmål i olika fall kan vara möjligt. Skälen för och emot ett sådant hänsynstagande kan växla mycket både till sin beskaffenhet och till sin styrka. Skälen mot ett hänsynstagande anses i de flesta fall väga tyngst, vilket ju har tagit sig uttryck i huvudregeln ”Ignorantia iuris nocet”. Utan en vidsträckt tillämpning av denna huvudregel skulle straffrättskipningen förlora alltför mycket av sin udd. Strafflagstiftningen skulle bli mycket av ett slag i luften.

Straffrättskipningen träffar endast en del av brottsligheten, på många områden endast en mycket ringa del. Härtill finnes flera orsaker. Många brott blir inte upptäckta. Andra brott blir upptäckta men utan att någon gärningsman kan identifieras eller åtkommas med lagföring. Brottslingar kan gå fria, emedan människor drar sig för att anmäla brotten. Kraven på bevisning för en fällande dom medför naturligtvis, att åtskilliga brottslingar går fria från påföljd trots att de har blivit misstänkta och åtalade eller anmälda till åtal. Ändå är ”full” bevisning ett relativt begrepp. Absolut bindande bevisning i strängt logisk mening är omöjlig att föra. Redan beträffande det objektiva brottsrekvisitet tvingas man i verkligheten att godtaga s.k. sannolikhet, dock naturligtvis endast en mycket ”hög” sådan. Beträffande det subjektiva brottsrekvisitet ställes kravet i praktiken lägre. Konstruktionen eventuellt uppsåt, där denna användes, är en nödfallsutväg och innebär i själva verket, att den tilltalade dömes inte för vad han har gjort med verkligt uppsåt utan för vad han antages kunna ha gjort med verkligt uppsåt. I fråga om s.k. normativa objektiva brottsrekvisit (såsom otillbörlig, oskälig o.d.) och farerekvisit kräves inte full subjektiv täckning hos gärningsmannen. Vid oakt-

samhetsbrott är omedveten oaktsamhet i verkligheten inte något subjektivt rekvisit utan ett objektiva, bestående i att handlingen till sin yttre sida avviker i negativ riktning från en postulerad standard.

Om man till åklagarens beviskyldighet beträffande brottsrekvisiten skulle lägga ett generellt krav på "full" bevisning om att gärningsmannen vid gärningen ägde insikt om denna brottslighet, skulle detta högst betänkligt *undergräva strafflagstiftningens redan förut ofullständiga förmåga att motverka brottsligheten*. Även vid grundlösa invändningar om rättsvillfarelse skulle svårigheterna att vederlägga dem mestadels vara oöverstigliga. Möjligheten att bli frikänd eller undgå åtal på grund av föregiven rättsvillfarelse skulle inbjuda till osanna påståenden om sådan villfarelse och fresta till underlåtenhet att skaffa sig kännedom om gällande lag särskilt på specialstraffrättens område för att eventuellt kunna utnyttja okunnigheten till sin fördel i händelse av åtal.

Vid *svårare* brott, särskilt många av dem som är straffbelagda i brottsbalken, torde invändningar om rättsvillfarelse vara mindre vanliga. För de tilltalade torde de i regel te sig utsiktslösa. Jämte effektivitetssynpunkten talar här ett annat skäl för att lämna invändningar om rättsvillfarelse utan avseende. Den värdering av dessa brott som kommer till synes i straffskalorna överensstämmer i stor omfattning ganska väl med *allmän moraluppfattning*. För de flesta människor står detta klart. De behöver inte ha tagit del av innehållet i brottsbalken för att inse, att mord, dråp, misshandel, stöld, bedrägeri och förskingring o.s.v. är belagda med kännbara straff.

Vid *lindriga brott*, som har karaktär av ordningsförseelser eller som eljest är tämligen bagatellartade och där straffet är böter till något mindre belopp, kan ett annat skäl anföras mot hänsynstagande till påstådd rättsvillfarelse. Att straffet stundom drabbar någon som inte rimligtvis har kunna värja sig mot det *kan ses som det pris som medborgaren får betala* för det skydd som samhället i stort sett ger honom. På liknande sätt är den ej alldeles obefintliga risken för gemene man att någon gång i sitt liv bli oskyldigt anhållen eller rentav häktad ett ofrånkomligt offer för att bestämmelserna om dessa processuella tvångsmedel skall fungera tillfredsställande.

Det allmänna intresset av att upprätthålla straffrättskipningens funktion att undertrycka samhällsskadliga och främja samhällsnyttiga handlingar eller beteenden är alltså anledningen till att invändningar om rättsvillfarelse blott i ringa utsträckning leder till strafffrihet eller betydande strafflindring. De fall där så sker anses å ena sidan inte nämnvärt minska straffrättskipningens allmänpreventiva verkan och anses å andra sidan nödvändiga för vidmakthållande av allmänhetens förtroende för rättskipningen.

Omständigheterna i ett enskilt fall av lagöverträdelse kan under speciella förhållanden vara sådana att överträdelsen utan olägenhet kan lämnas straffri. De kan vara sådana att gärningsmannen mänskligt sett inte har någon möjlighet att göra sig underrättad om gärningens brottslighet och inte heller har någon rimlig anledning att räkna med denna. Varje människa har ju intresse av att kunna förutse de straffrättsliga konsekvenserna av sitt handlande, så att ett åtal och en straffdom inte för henne kommer som en blixtnedslag från klar himmel. *Behovet av trygghet och förutsebarhet i handel och vandel* framtvingar sålunda under särskilda förhållanden *undantag från tillämpningen av straffbud* vid sådana invändningar om rättsvillfarelse vilka med stor sannolikhet är riktiga.

En viktig förutsättning för strafflagstiftningens förmåga att påverka människors beteende är att allmänheten blir effektivt underrättad om innehållet i lagar, förordningar och av myndigheterna meddelade föreskrifter. I ett nutida civiliserat samhälle sprides kunskapen om lagarna genom tryckta officiella författningspublikationer och även på många andra vägar. För allmänhetens rättskunskap spelar dagspressens brottmålsreferat och brottmålsnotiser en mycket stor roll. Ju effektivare publiciteten omkring lagar, förordningar och föreskrifter är, desto färre kan de fall antagas bli där brott begås utan vetskap om deras straffbarhet. Om tillkännagivandet av en ny lag eller författning har fungerat dåligt eller någonstans inte har nått fram, är sannolikheten större för att lagöverträdelser sker i rättsvillfarelse.

I rättspraxis, svensk och utländsk, har förekommit ett flertal typsituationer, i vilka det har varit mycket svårt eller omöjligt för en lagöverträdare att inse beteendens brottslighet.

Om en *ny lag* har tillkommit i hast och trätt i kraft med kort varsel, kan det *i början av dess giltighetstid* hända, att en lagöverträdare har saknat praktisk möjlighet att få del av lagens innehåll. Rättsvillfarelsen kan då bli en straffrihetsgrund (se NJA 1920 s. 4).

En annan, mera *varaktig brist i publicering* av en föreskrift föreligger i det fall att ett straffsanktionerat förbud gäller ett begränsat mindre område, t.ex. ett naturskyddsområde eller ett militärt skyddsområde, och förbudet enligt lag eller vederbörligt beslut av myndighet skall vara tillkännagivet genom skyltar eller anslag på platsen samt att dessa antingen saknas eller är skadade, så att de är oläsliga. I två äldre hovrättsfall angående färdande med motorfordon på förbjuden väg respektive olovligt beträdande av fridlyst mark ledde en dylik brist i tillkännagivande till att åtal för överträdelse ogillades på grund av rättsvillfarelse såsom straffrihetsgrund (SvJT 1925 rf s. 38 och 1939 rf s. 51, jfr NJA 1926 s. 1).

I detta sammanhang bör anmärkas, att vissa normbeslut med strängt lokal anknytning skall tillkännagivas genom anslag på platsen för att få bindande verkan mot allmänheten. Detta gäller t.ex. lokala trafikföreskrifter, som i regel skall kungöras genom vägmärken. Sådana föreskrifter skall dessutom införas i en kommunal liggare. Om en lokal trafikföreskrift inte har utmärkts enligt bestämmelserna i vägmärkesförordningen och i övrigt tillkännagivits i behörig ordning, får straff för överträdelse av föreskriften inte ådömas, Vägtrafikkungörelsen (1972:603) 167 §. Detta gäller oavsett om den "felande" har känt till föreskriften, och det är alltså i fall av detta slag överflödigt att åberopa rättsvillfarelse.

Under särskilda omständigheter kan *språklig oklarhet* i en lag, förordning eller föreskrift giva upphov till en ursäktlig rättsvillfarelse, nämligen när den lätt kan leda till att den enskilde feltolkar ett stadgande till sin egen fördel (se NJA 1926 s. 146).

Även där ett lagbud uppfyller rimliga krav på publicitet och tydlighet, kan det i dess "periferi", *omkring "ordgränsen"*, vara vanskligt att avgöra, om en viss handling är brottslig eller inte. Det är ju vanligt, att en viss grad av obestämdhet vidlåder lagens brottsbeskrivningar. När en fällande dom meddelas av högsta domstolen i ett

tveksamt gränsfall, som inte har förekommit tidigare, kan man inte gärna säga, att domen är en tillämpning av redan förut ”gällande rätt”. Noga taget är den retroaktiv. Ur rättssäkerhetssynpunkt vållar detta likväl inga större betänkligheter, när risken för en fällande dom måste ha stått klar för den som kände lagens lydelse. Undantagsvis är omständigheterna sådana att det inte rimligtvis kan begäras, att den tilltalade skall inse risken för en fällande dom i händelse av åtal. I sådana fall har det inom specialstraffrätten förekommit i viss utsträckning, att den tilltalade har frikänts med motiveringen, att han har befunnit sig i ursäktlig ”rättsvillfarelse”. På detta sätt kan ett prejudikat skapas utan retroaktivitet. Ett belysande exempel finnes i NJA 1948 s. 384. När den tilltalade i ett sådant fall har frikänts på grund av ursäktlig ”rättsvillfarelse”, har man fingerat, att straffbudet hade ett annat innehåll än det som gärningsmannen med skäl antog. I verkligheten saknade ju straffbudet innehåll i det relevanta hänseendet. Ett straffbud kan inte sägas vara gällande rätt i vidare mån än det utsäger något. En fällande dom skulle ha betytt, att den genom prejudikatet skapade regeln hade fått tillbakaverkande kraft (såsom förhållandet brukar vara).

I de hittills nämnda typsituationerna är det *yttre omständigheter* som försätter den enskilde i ett ogynnsamt läge. Svårigheter att förstå eller känna till innehållet i en lag eller författning kan också bero på *individuella handikapp*.

För en *utlänning* med inga eller obetydliga kunskaper i landets språk kan det vara lätt att misstaga sig om innehållet i gällande rätt på områden, där moralen inte ger någon ledning (jfr NJA 1984 s. 236, där en utlännings rättsvillfarelse inte friade honom, emedan han hade underlåtit att utnyttja en på hans eget språk avfattad anvisning att inhämta upplysningar).

En beaktansvärd rättsvillfarelse kan bero på att en person har råkat in i ett underläge genom att han har fått *ett felaktigt besked om gällande rätt* av någon som han har haft skäl att lita på, såsom en myndighet (se NJA 1973 s. 306, där situationen var likartad) eller en advokat.

14 Betydelsen av rättsvillfarelse för åklagare och polismän

Ämnet för denna skrift har varit betydelsen av rättsvillfarelse i straffprocess, och ämnet har alltså betraktats från domstolarnas synvinkel. De allmänna grundsatser som har framkommit i domstolarnas praxis blir av naturliga skäl vägledande även för åklagare, när dessa skall väga skälen för och emot väckande av åtal. Vid smärre förseelser kan vidare ett trovärdigt påstående om rättsvillfarelse bli en anledning för en polisman att lämna rapporteftergift eller att avstå från rapportering till åklagare och nöja sig med ett påpekande eller en erinran till den felande, se Polisförordning (1984:730) 5:5.

15 Problemet i tidsperspektiv

Ändamålet med denna skrift har huvudsakligen varit att söka förklara, vilka problem som i svensk straffrätt är förknippade med rättsvillfarelse och annan brist på rättskänedom, d.v.s. fall då en för brott misstänkt person till sitt fredande anför, att han har handlat utan kännedom om att den gärning som lägges honom till last är brottslig. Sådana fall kan förekomma i många olika sammanhang, och det är i mångt och mycket oklart, hur de skall behandlas.

Rättsvillfarelsens straffrättsliga problem är en sentida företeelse och hänger samman med straffrättens allmänna utveckling. Enligt forntidens talionsprincip, som brukar formuleras med ordspråket "Öga för öga, tand för tand", var straffet en reaktion mot brottet som ett yttre skadligt fenomen med bortseende från omständigheter i gärningsmannens person. Med ökade insikter om det mänskliga själslivet och sannolikt även på religiösa grunder uppstod under tidernas lopp en mera nyanserad syn på brottet med ett allt större beaktande av förhållanden i gärningsmannens person, framför allt den psykiska sidan av den brottsliga handlingen. Den förändrade synen visade sig dels i ett uppställande av nya mera differentierade och preciserade subjektiva brottsrekvisit, dels i reformer i humaniserande riktning på det straffrättsliga reaktionssystemets område. På det ideologiska planet resulterade utvecklingen i 1800-talets vedergällnings- eller rättvisepincip, som mäter svårhetsgraden hos ett brott med hänsyn tagen även till gärningsmannens sinnelag, närmare bestämt de psykiska orsaksfaktorerna bakom den brottsliga handlingen, kort sagt gärningsmannens skuld.

Som följd av principen om straffet såsom rättvis vedergällning väcktes i rättspraxis frågan, huruvida en för brott tilltalad borde antingen

frikännas eller dömas till ett lindrigare straff, när det fanns grundad anledning att antaga, att han hade handlat utan insikt om att ha brutit mot någon straffrättslig norm. Denna omständighet syntes ju minska gärningsmannens skuld och därmed gärningens svårhet.

Angående dessa spørsmål finnes många både svenska och utländska rättsfall, vilka dock med få undantag företer en splittrad bild. I ämnet föreligger också en rikhaltig litteratur, i synnerhet på tyska. Även doktrinen de lege ferenda-synpunkter på rättsvillfarelse i straffrätten är emellertid mycket skiftande, och de ger inte någon entydig grund för lagstiftning.

Ett bevis för svårighetsgraden hos problemet rättsvillfarelse i straffrätten är, att det i den svenska brottsbalken, liksom troligen i många främmande strafflagar, saknas en allmän bestämmelse om vilken betydelse som skall tilläggas rättsvillfarelse i brottmål. När detta skrives, föreligger ett förslag till en sådan bestämmelse, utarbetat av en lagstiftningskommitté. Vinsten av en lagreglering kan dock inte bli särskilt stor, eftersom det inte kan undvikas, att en allmän regel kommer att innehålla ett eller flera normativa element, d.v.s. termer som inte refererar direkt till fakta utan uttrycker värderingar, vilka måste göras på känslomässiga grunder, innan det kan sägas, att fakta motsvarar eller inte motsvarar lagens rekvisit. Även efter en lagreglering kommer det därför att finnas behov av ett flertal nya vägledande prejudikat för särskilda typfall.

Tore Strömberg

Problemet rättsvillfarelse i straffrätten

Denna lilla skrift har tillkommit för att användas i juristutbildningen. Den ger ett nytt grepp om ett gammalt problem och bör vara av intresse även för domstolsjurister och åklagare samt för polismän som arbetar med brottsutredningar.

Tore Strömberg, professor emeritus sedan 1977, är juris doktor och har varit t.f. professor i detta ämne samt professor i allmän rättslära vid Lunds universitet.